

УДК 343.1: 341.632 (477)

Олександр Коровайко,*канд. юрид. наук,
здобувач наукового ступеня доктора наук
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАСАДИ РІВНОСТІ ПЕРЕД ЗАКОНОМ І СУДОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті на підставі аналізу юридичної літератури та чинного законодавства, з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини розглянуто проблеми регламентації в кримінальному судочинстві України стандарту рівності перед законом і судом. Підтримано позиції науковців, які у змісті принципу рівності виділяють його структуру (матеріальну – підпорядкованість закону і суду, процесуальну – рівні правові можливості, забезпечувальну – заборона дискримінації). Звернуто увагу на необхідність дотримання судом формальної рівності учасників кримінального провадження та забезпечення судом фактичної їх рівності. Запропоновано уточнення формулювання змісту засади кримінального провадження, яке розкриває зміст міжнародного стандарту рівності перед законом і судом, а також заборони дискримінації.

Ключові слова: кримінальне судочинство, судове провадження, міжнародні стандарти судочинства, рівність перед законом і судом, заборона дискримінації.

Постановка проблеми. Із загального числа принципів, які виділяють у теорії права та які знаходять своє відображення і реалізацію у правовому регулюванні суспільних відносин, у тому числі і кримінальних процесуальних, особливо важливе місце займають загальнолюдські (цивілізаційні) принципи права. До числа цих принципів належить і принцип рівності. Зокрема, у своєму рішенні № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. Конституційний Суд України прямо вказав, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства [1]. Їх належна реалізація відповідно до європейських стандартів у кримінальному судочинстві виступає засобом забезпечення права кожного на справедливий суд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення засади рівності перед законом і судом у кримінальному процесі знайшли досить глибоке дослідження у працях Ю. М. Грошевого, В. В. Городовенка, В. В. Короля, М. А. Костенко, В. В. Леоненка, С. П. Погребняка, В. Т. Маляренка, Л. В. Мединської та інших вітчизняних учених. Змістовний аналіз цієї засади став теоретичним підґрунтям для її належного закріплення у Конституції України, законах про судоустрій та процесуальних кодексах. Проте значна

кількість наукових праць із цього питання була виконана ще у період дії попереднього КПК України, істотних змін у законодавстві про судоустрій та статус суддів. Також недостатньо уваги приділено проблемним питанням реалізації зазначеної засади кримінального провадження в його судових стадіях.

Не вирішені раніше проблеми. Системні зміни, які відбулися в країні останнім часом, подальше реформування галузей права викликає потребу переосмислення ролі та значення окремих правових принципів, їх тлумачення, а також їх реалізації відповідно до усталених в країнах Європейського Союзу стандартів. Тому потребує подальшого дослідження питання змісту засади рівності, зокрема рівності перед законом і судом у кримінальному провадженні, та гарантій її реалізації відповідно до міжнародних стандартів судочинства.

Метою статті є аналіз змісту міжнародного стандарту рівності перед законом і судом в актах міжнародного права та його регламентації у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Як було вказано, рівність – один із фундаментальних, загальнолюдських принципів права, які включені до переліку основних прав у міжнародних документах із прав людини (ст. ст.

1, 2, 7 Загальної декларації прав людини; ст. ст. 2, 3, 14, 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. ст. 1, 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколу № 12 до неї тощо). У Конституції України він закріплений у ст. ст. 21, 24, 26, а щодо окремих сфер він знаходить своє відображення у ст. ст. 13, 36, 43, 51, 52, 129 Основного Закону. Щодо змісту принципу рівності, то, узагальнивши точки зору науковців, зазначимо, що під ним, як правило, розуміють, панівну ідею, яка виражається в установленні рівної міри та застосуванні єдиних правових засобів у вирішенні питань про права, свободи, обов'язки та відповідальність для всіх учасників суспільних відносин незалежно від національної, статеві, релігійної належності, походження, місця проживання, посадового стану та інших обставин з одночасним передбаченням системи винятків із загального режиму правового регулювання для окремих категорій учасників цих відносин [2, с. 201; 3, с. 76; 4, с. 276]. За своїм характером ця засада, як вказано у доповіді Венеційської Комісії, є одним з аспектів верховенства права [5, с. 181].

Звернемо увагу, що вчені-юристи, аналізуючи засади рівності, виділяють два взаємопов'язаних аспекти її прояву – формальний та фактичний. Це пояснюється тим, що закріплена в ст. ст. 21, 24 Конституції України засада рівності означає рівну міру прав, свобод, обов'язків та відповідальності всіх суб'єктів права, але це зовсім не означає фактичну рівність громадян та рівність їхнього соціального статусу, які взагалі є недосяжними в силу природних та об'єктивних законів людського існування [4, с. 276]. І це є об'єктивним явищем, яке відображує реальний стан розвитку суспільних відносин, де право виступає певним засобом їх регулювання, упорядкування та забезпечення сталого розвитку особи, суспільства, держави. З наведеного зазначимо, що реалізація у сфері кримінального судочинства засади рівності, при очевидній необхідності визнання рівності формальної, насамперед повинна ставити за мету забезпечення рівності фактичної. Інакше ми матимемо справу з декларативними положеннями у законодавстві та правозастосовній практиці. Ось чому суд має одночасно забезпечити обидва аспекти засади рівності.

Щодо цих двох проявів принципу рівності, то погодимося із С. П. Погребняком, який, наводячи їх структуру, вказує, що вимога формальної рівності можливостей реалізується у праві через принцип рівності перед законом, принцип рівності перед судом, принцип рівності прав і свобод людини

і громадянина і принцип рівності обов'язків людини і громадянина. У свою чергу, ідея фактичної (реальної) рівності можливостей реалізується у праві за допомогою: принципу диференціації правового регулювання і принципу позитивної дискримінації [6, с. 33-34]. Безумовно, з огляду на загальноправовий характер досліджуваної засади, ці її прояви повинні знаходити своє відображення у кримінальному судочинстві, змісті правового регулювання кримінального провадження та статусі його учасників. Тобто ця засада повинна бути реально втілена під час безпосередньої реалізації таких завдань кримінального провадження, як: захист особи; охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; притягнення кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення, до відповідальності в міру його вини; застосування належної правової процедури до кожного учасника кримінального провадження (ст. 2 КПК України).

У сфері кримінального судочинства своє відображення рівність знаходить у якості його засади – рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 129 Конституції України). У кримінальному процесуальному розумінні вона розкривається, перш за все, з формальної сторони. При цьому в загальному сенсі рівність прав у судочинстві означає надання всім учасникам процесу рівних можливостей захистити свої законні інтереси, використовуючи надані їм права [7, с. 455]. Із цього приводу у рішеннях ЄСПЛ (справи «Домбо Бехеер проти Нідерландов», «Надточій проти України») вказано, що принцип рівності сторін (принцип процесуальної рівності прав сторін) – один зі складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону (справу), включаючи докази, в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом [8; 9].

Проте, зважаючи на складність структури, значну кількість визначень зазначеної конституційної засади щодо окремих галузей судочинства, у юридичній науці не склалося єдиної думки щодо її змісту. Відповідно, різняться і підходи щодо визначення принципу рівності у кримінальному процесі України. Однак з урахуванням наведеної позиції С. П. Погребняка з приводу структури принципу рівності [6, с. 33-34] як загальноправової засади звернемо увагу на необхідність врахування всіх її проявів.

Визначаючи зміст досліджуваної засади, треба враховувати ст. 10 КПК України, яка встановлює заборону обмеження будь-кого,

хто бере участь у кримінальному процесі, в процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, походження, майнового стану тощо. Тобто закон закріплює принцип рівності у більш широкому сенсі, насамперед як заборону дискримінації та забезпечення додаткових гарантій для осіб, які не можуть через вік, стан здоров'я, незнання мови тощо відстоювати свої права в кримінальному провадженні на рівних з іншими учасниками. У зв'язку із цим, як свідчить аналіз міжнародних та вітчизняних актів, рівність перед законом і судом та заборона дискримінації є тісно пов'язаними між собою поняттями. Так, у п. 65 доповіді Венеційської Комісії «Верховенство права» вказано, що рівність перед законом означає, що кожна фізична особа є підпорядкованою тим самим законам, і жодна фізична особа чи група осіб не має особливих юридичних привілеїв [5, с. 182] або не зазнає дискримінації. Наведена думка заслуговує на увагу, проте щодо кримінального процесуального права велике значення має саме встановлення дієвих гарантій дотримання принципу рівності.

У зв'язку із цим підкреслено, що принцип рівності учасників судового процесу у кримінальному провадженні є необхідним складником гарантії особи – права на справедливий судовий розгляд будь-якої справи, адже провадження у справі може бути несправді справедливим, коли протилежні сторони перебувають в однаковій ситуації [7, с. 296]. Зазначена позиція превалює у вітчизняній правовій думці та впливає зі змісту міжнародно-правових актів. Висловлюється вона і Конституційним Судом України. Так, у своїх рішеннях (№ 9-рп/2012 від 12.04.2012 та № 11-рп/2012 від 25.04.2012) ним із приводу реалізації засади рівності перед законом і судом вказано, що її треба розуміти так, що кожен має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій; це також передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав, де сторони повинні мати рівні процесуальні можливості відновлення вказаних прав і свобод [1; 10].

На наш погляд, найбільш повно зміст цього принципу проаналізовано В. В. Городовенком, який зазначає, що зміст цього принципу розкривається в таких елементах: а) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця

проживання, мовних та інших ознак; б) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом, а також рівність обов'язків, які випливають із процесуального законодавства; в) застосування судом матеріального і процесуального закону однаково для всіх, незалежно від правового і соціального статусу особи, фактичних і юридичних обставин справи; г) існування єдиної для всіх судової системи, яка передбачає можливості розгляду справи по суті, а також оскарження рішення у справі у вищих судах [11, с. 182, 185-186]. Підтримуємо наведене В. В. Городовенком. І з урахуванням аналізу його позиції та беручи до уваги зазначену точку зору С. П. Погребняка [6, с. 33-34] та рішення ЄСПЛ стосовно цього принципу, структуру досліджуваної засади вбачаємо такою: матеріальне підґрунтя – однакова для всіх підпорядкованість закону і суду, процесуальна реалізація – рівні правові можливості участі у відстоюванні своїх прав, свобод та законних інтересів, забезпечувальна основа – заборона дискримінації та надання додаткового захисту окремим категоріям осіб. Відповідно, її зміст будуть утворювати такі аспекти: а) рівність усіх учасників кримінального провадження перед законом і судом у процесі застосування матеріального і процесуального закону; б) рівність процесуальних прав і свобод, а також обов'язків учасників кримінального провадження; в) заборона привілеїв чи обмежень прав, свобод учасників кримінального провадження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак; г) позитивна дискримінація окремих категорій учасників кримінального провадження (неповнолітні, іноземці тощо), що фактично ставить їх у суттєво менш несприятливе становище порівняно з іншими учасниками.

Таким чином, засада рівності перед законом і судом є одним із вихідних положень кримінального процесу України, що полягає в однаковому застосуванні закону єдиним для всіх органом – судом – та забороні дискримінації будь-кого у процесуальних правах та встановленні додаткових процесуальних гарантій для осіб, що їх потребують. Зазначена засада кримінального провадження є універсальною та взаємодіє зі всіма іншими засадами [12, с. 123]. Крім того, рівність особи перед законом і судом розглядається і як важливий міжнародний стандарт судочинства, реалізацію якого наша держава через узяті на себе зобов'язання повинна забезпечити. У такому розумінні зазначена за-

сада (принцип) кримінального процесу переважно розглядається в контексті складової частини системи процесуальних гарантій дотримання права на справедливий судовий розгляд, передбаченого ст. 6 Конвенції.

Розгляд засади рівності учасників процесу перед законом і судом, як зазначає М. А. Костенко, як міжнародного стандарту прав людини здійснюється також через аналіз основних вимог, встановлених Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, Бангалорськими принципами поведінки суддів, Кодексом суддівської етики [13, с. 22-25]. Вивчення кримінального процесуального законодавства України на предмет його відповідності стандартам, визначеним у міжнародному праві та судових прецедентах, а також вітчизняної судової практики дають можливість стверджувати, що в цілому воно відповідає підходам демократичних країн. Проте можна визначити й окремі напрями його вдосконалення.

Зокрема, потребують подальшого розвитку вимоги щодо заборони дискримінації будь-кого з осіб, що беруть участь у судовому провадженні. Бангалорські принципи поведінки суддів закріплюють принцип забезпечення рівності у ставленні до всіх осіб, чиї справи розглядаються в суді. А його забезпечення переважно трактується як утримання від дискримінації та проявів упередженості. Отже, стосовно кримінального судочинства найбільше значення має дослідження змісту міжнародно-правових стандартів принципу рівності та механізмів реалізації процесуальних вимог щодо їх дотримання. Тут, окрім забезпечення та гарантування кожному, хто бере участь у кримінальному провадженні, прав і свобод, передбачених КПК України, на першому місці також має бути недопущення привілейованого становища або проявів дискримінації будь-кого з осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні. Тобто має йтися про міжнародні стандарти дотримання рівності перед законом і судом та заборону дискримінації як основи здійснення судочинства та засобу забезпечення права кожного на справедливий суд.

У цьому контексті зазначимо, що ЄСПЛ розглядає заборону дискримінації не окремо, а як додаткову щодо інших положень про права та свободи людини. У п. 40 справи «Пічкур проти України» суд відзначив, що «заборона дискримінації за статтею 14 Конвенції поширюється за межі використання прав та свобод, гарантування яких кожною

державою вимагається Конвенцією та протоколами до неї. Вона також застосовується до тих додаткових прав, що входять до загальної сфери застосування будь-якої статті Конвенції, які держави добровільно вирішили гарантувати» [14]. Тобто у практиці ЄСПЛ недотримання засади рівності трактується у тісному зв'язку з порушенням будь-якого права людини через її дискримінацію.

Таким чином, реалізація міжнародних стандартів рівності перед законом і судом у кримінальному судочинстві в широкому сенсі має полягати у закріпленні в законодавстві норм, які встановлюють та гарантують реалізацію вказаного принципу міжнародного права, а також забезпеченні неухильного дотримання заборони дискримінації будь-кого у кримінальному провадженні. Ця засада реалізується як на досудових, так і в судових стадіях процесу.

Однак М. А. Костенко, досліджуючи процесуальні засоби реалізації засади рівності перед законом і судом у судових стадіях кримінального процесу, відзначила наявність протиріч між змістом ст. 10 КПК України та ч. 2 ст. 328 КПК України, п. 4 ч. 2 ст. 374 КПК України та необхідність удосконалення їх змісту, а також внесення змін і доповнень до ст. 314, 396, 403, 404, 427, 433, 449 КПК України з метою вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та приведення його у відповідність до зазначеної засади кримінального провадження [15, с. 17-18]. У цілому можна погодитися з дослідницею щодо необхідності виключення окремих привілеїв та забезпечення фактичної рівності в отриманні інформації щодо судових засідань. Але роботу з приведення вітчизняного кримінального процесуального законодавства у відповідність до стандартів рівності перед законом і судом слід продовжувати.

Так, не зовсім ефективною видається норма, закріплена у ч. 1 ст. 329 КПК України, що зобов'язує всіх осіб, присутніх у залі судового засідання, під час входу до нього суду та під час виходу суду підвестися, а також виконувати основні дії в судовому засіданні стоячи. Це може призвести до дискримінації осіб з обмеженими фізичними можливостями, які змушені очікувати від головуючого дозволу відступити від даного правила. У цьому разі можна говорити про непряму дискримінацію (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»). Враховуючи викладене, вважаємо, що в ч. 1 ст. 339 КПК України слід передбачити, що особи з обмеженими фізичними можливостями можуть відступати від встановлених цією нормою правил незалеж-

но від наявності дозволу головуєчого в судовому засіданні.

Отже, навіть за умови віднесення до числа засад кримінального провадження рівності перед законом і судом її реалізація не завжди відповідає змісту та призначенню цього міжнародного стандарту – елементу справедливості судового розгляду. Саме тому, підтримуючи науковців (В. В. Городовенко, М. А. Костенко тощо), які відзначають потребу в удосконаленні правового регулювання питання рівності у кримінальному судочинстві, вважаємо за доцільне звернути увагу на потребу внесення змін до ст. 10 КПК України. При цьому слід врахувати зв'язок цієї норми з нормами вищого порядку, передбаченими у Конституції України та міжнародно-правових актах, ратифікованих Верховною Радою України. Таким чином, пропонуємо внести зміни у ст. 10 КПК України, виклавши її з назвою «Рівність перед законом і судом та заборона дискримінації», тим самим привівши її зміст у відповідність до змісту відповідного міжнародного стандарту прав людини.

Вважаємо, що послідовна реалізація цих положень, безумовно, сприятиме становленню в Україні справедливого суду як мети реформування всієї правової системи нашої країни. У цьому контексті перспективним напрямом подальших наукових досліджень є з'ясування відповідності системи засад кримінального провадження, що передбачені КПК України, наявним міжнародним стандартам у сфері кримінального судочинства.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12>
2. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2011. – 584 с.
3. Журавльова Г. С. Формальні аспекти принципу рівності в конституційному праві / Г. С. Журавльова // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 1. – С. 75–80.

4. Сунегін С. О. Основоволожні принципи права: загальна характеристика та деякі аспекти реалізації / С. О. Сунегін // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 275–279.

5. Верховенство права : Доповідь CDL-AD(2011)003rev, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) // Право України. – 2011. – № 10. – С. 168–184.

6. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 31–39.

7. Мединська Л. В. Окремі питання забезпечення рівності прав сторін у кримінальних справах / Л. В. Мединська // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 454–561.

8. Домбо Бехеер проти Нідерландов (14448/88) : Рішення Європейського суду з прав людини від 27 жовтня 1993 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://european-court.ru/uploads/ECHR_Dombo_Beheer_B_V_v_the_Netherlands_27_10_1993.pdf

9. Надточий проти України (Заява № 7460/03) : Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа від 15.05.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_404

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111–113 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України : Конституційний Суд; Рішення від 25.04.2012 № 11-рп/2012 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12>

11. Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом [Електронний ресурс] / В. Городовенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 178–186.

12. Костенко М. Рівність перед законом і судом серед інших засад кримінального провадження / М. Костенко // Історико-правовий часопис. – 2015. – № 1(5). – С. 119–124.

13. Костенко М. А. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом як міжнародний стандарт прав людини / М. А. Костенко // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 20–26.

14. Справа «Пічкур проти України» (Заява № 10441/06) : Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 07.11.2013 України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_984

15. Костенко М. А. Рівність перед законом і судом як засада кримінального провадження / Марина Анатоліївна Костенко; В.о. Донец. юрид. ін-т МВС України. – Кривий Ріг : Б.в., 2015. – 20 с.

В статті на основі аналізу юридическої літератури та діючого законодавства з урахуванням практики Європейського Суду по правах людини розглянуті проблеми регламентації в уголовному судопроизводстві України стандарту рівності перед законом і судом. Підтримані позиції учених, які в змісті принципу рівності виділяють його структуру (матеріальну – підпорядкованість закону і суду, процесуальну – рівні правові можливості, забезпечувальну – заборона дискримінації). Звернуто увагу на необхідність дотримання судом формального рівності учасників уголовного судопроизводства і забезпечення судом фактичного їх рівності. Предложено уточнення формулювання змісту принципу уголовного производства, яке розкриває зміст міжнародного стандарту рівності перед законом і судом, а також заборону дискримінації.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, судебное разбирательство, международные стандарты судопроизводства, равенство перед законом и судом, запрет дискриминации.

Based on analyses of legal literature and current legislature taking into consideration case law of European Court of Human Rights, the article reviews issues of regulation of the standard of equality before the law and court in criminal legal proceedings of Ukraine. The author supports positions of the scientists, who substantiate structure in content of the equality principle (material – subjugation to law and court, procedural – equal legal opportunities, securing – prohibition of discrimination). The article draws attention to the need of observing formal equality of participants of criminal legal proceedings by the court as well as securing their actual equality by the court. It suggests specification of the content of criminal legal proceedings' basis, which uncovers content of international standard of equality before the law and court as well as prohibition of discrimination.

Key words: criminal legal proceedings, judicial proceedings, international standards of judicial proceedings, equality before the law and court, prohibition of discrimination.

